

Розділ 1

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

Н. М. ОНИЩЕНКО
Л. О. МАКАРЕНКО

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ФЕНОМЕН ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглядається правова культура як суспільний феномен, що є неодмінною умовою динамізації трансформаційних процесів у напрямі формування в Україні правової держави і громадянського суспільства. Високий рівень правової культури не може бути нав'язаний суспільству, а формується тільки в результаті усвідомленого прийняття системи загальнолюдських, суспільно-правових цінностей.

© ОНИЩЕНКО Наталія Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, Заслужений юрист України, зав. відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

© МАКАРЕНКО Лариса Олександрівна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Це ті цінності, які нині покладені в основу сучасного праворозуміння. Саме тому питання розуміння права впливає на те, як кожна окрема особа усвідомлює право та відображає його у суспільному житті, яка система цінностей стає домінантою правосвідомості людини.

Зазначено, що для того, щоб відбулося прийняття права на особистісному рівні, необхідно адекватно потребам часу і розвитку сучасної особистості, формувати соціальний, в даному випадку освітній, простір буття особистості. Нині саме правова освіта може стати важливим чинником розвитку особи, становлення громадянського суспільства і демократичної, правової держави в сучасній Україні, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій злагоді один з одним, з державою, владою, політичними партіями, громадськими рухами тощо.

Ключові слова: *культура, право, правова культура, правова свідомість, правовий світогляд, громадянське суспільство.*

Онищенко Н. Н., Макаренко Л. А. Правовая культура как феномен гражданского общества

Рассматривается правовая культура как общественный феномен, который является неперенным условием динамизации трансформационных процессов в формировании в Украине правового государства и гражданского общества. Высокий уровень правовой культуры не может быть навязан обществу, а формируется только в результате осознанного принятия системы общечеловеческих, общественно-правовых ценностей. Это те ценности, которые в настоящее время положены в основу современного правопонимания. Именно поэтому вопрос понимания права влияет на то, как каждая отдельная личность осознает право и отображает его в общественной жизни, какая система ценностей становится доминантой правосознания человека.

Отмечено, что для того, чтобы состоялось принятие права на личностном уровне, необходимо адекватно потребностям времени и развитию современной личности, формировать социальное, в данном случае образовательное, пространство существования личности. В настоящее время именно правовое образование может стать более важным фактором развития человека, становления гражданского общества и демократического, правового государства в современной Украине, граждане которого смогут жить в социально-правовом согласии друг из другом, с государством, властью, политическими партиями, общественными движениями и т.п.

Ключевые слова: *культура, право, правовая культура, правовое сознание, правовое мировоззрение, гражданское общество.*

Onischenko N., Makarenko L. Legal culture as a phenomenon of civil society

In the article the legal culture as a social phenomenon is a prerequisite dynamism of transformation processes in Ukraine in the direction of forming the legal state and civil society. The high level of legal culture can not be imposed on society and is formed only by the conscious adoption of a system of human, social and legal values. These are the values that now form the basis of modern thinking. That is why the question of legal thinking affects how each individual understands right and displays it in public life, which is the dominant value system of justice rights. However, in order to a reception right on a personal level, you need adequate time and needs of the modern individual, social form, in this case educational space being individual.

Legal worldview the average person in a society can not be separated and inseparable from the current «influential action» in the first place, that the rights and other social regulators. To point out that the problem is not that there is a significant difference between the everyday and professional sense of justice, and that's the legal opinion of the average person and professional. Indicated on the legal traditions of reality

inherent in civil society – today more than ever perceived shortcomings formed under the influence of various factors, legal opinions.

Key words: *culture, law, legal culture, legal consciousness, legal outlook, civil societ.*

Важливим завданням демократичної, соціальної, правової держави є створення повноцінного механізму правового забезпечення суспільства, під яким слід розуміти нормативно-правову основу культури, правові гарантії реалізації, захисту і відповідальності суб'єктів культурно-правових відносин.

Перехід до нового рівня світоглядної культури третього тисячоліття є досить складним процесом. Починається він з групи людей, які є носіями нової світоглядної культури, що викликає в їхніх душах відповідний резонанс. В умовах поширення в суспільстві інших цінностей цей резонанс можливий саме в людей, в яких ці цінності мають високий духовний вимір, і при виникненні соціальної необхідності такі люди активізуються, відчуваючи моральну відповідальність за своє суспільство, державу.

Кожна людина потенційно є охоронцем і творцем культури. Остання живе або помирає завдяки людині, і людина відповідальна за неї. Будь-який людський крок, будь-який вчинок, будь-яке проголошене слово, з одного боку, створює, а з іншого, – наслідую соціокультурні взірці, що є актом існування культури. Все, що робиться, робиться так чи інакше у контексті існуючих взірців, а все, що зроблене, висловлене, записане, стало минулим, у свою чергу, входить в універсум культури, набуває функцій взірця і визначає тією чи іншою мірою подальше життя людей¹.

Кожна епоха, кожне соціальне утворення, що займають своє місце на різних етапах розвитку суспільної культури, створюють власні моделі суспільних відносин, свої суспільні ідеали, яким надається важливе загальнолюдське значення².

Проблема розуміння права в цілому як соціально-культурного феномену, завжди займала важливе місце в духовному арсеналі людини. Право – багатоаспектне поняття, а наука про право розробляє і консолідує глибокі і досить різноманітні відомості, що накопичені за довгі роки; практика суспільного побуту стала складною і багатоманітною, тому ускладнюється як право, так і уявлення про нього. Крім того, різні культури вкладають в це поняття різний зміст, а деякі моменти в розумінні права навіть родинними правовими культурами мають істотне значення³.

Розглядаючи право та аналізуючи його як вияв культури, ми акцентуємо увагу на багатогранності та складності явища. На процес його утворення впливають різні причини, на нього перехресно діють численні елементи та умови суспільного життя, і важко знайти той аспект життєдіяльності суспільства, на який би право не мало визначального або суттєвого впливу.

Цінність сучасного права відображається не лише в його можливості забезпечити високий рівень впорядкування суспільних відносин, а і в реальному задоволенні різноманітних законних, соціально-справедливих інтересів суспільства загалом та окремих індивідів. Право повинно стати по-справжньому мірилом свободи та соціальної справедливості.

Основним призначенням сучасного права є забезпечення суспільної злагоди, гарантування стабільності суспільних відносин; забезпечення автономності особи, визначення міри свободи поведінки особи, гарантування соціальної захищеності індивідуальних суб'єктів; утвердження духовних цінностей та загальнолюдських ідей; знаходження соціального компромісу та врегулювання конфліктів на основі цивілізованих принципів.

Сьогодні, коли відбувається широкомасштабна трансформація соціального буття, змінюються соціальні цінності, норми діяльності і поведінки людей, особливого значення набуває ефективне

нормативно-правове упорядкування процесів суспільного розвитку. Необхідність вирішення цього завдання зумовлює підвищення ролі та значення правової культури, цілеспрямований вплив її цінностей на процес трансформації суспільних відносин.

Правова культура як суспільний феномен є неодмінною умовою динамізації трансформаційних процесів у напрямі формування в Україні ні правової держави і громадянського суспільства. Цілісність правової культури є важливою складовою здійснення суспільно-правової реформи в країні, утвердження верховенства права в усіх сферах соціального буття, свободи, різноманітних способів і форм реалізації правового статусу особи, її прав. Правова культура є основою відтворення правового досвіду, розвитку інтелектуального, духовного потенціалу народу, утвердження цілісної системи світоглядно-ціннісних орієнтацій⁴.

На думку Ю. Шемшученка, правова культура є необхідною умовою розвитку інтелектуального, духовного потенціалу народу, утвердження цілісної системи світоглядно-ціннісних орієнтацій, передусім сучасного юридичного світогляду, правових ідеалів, сучасного праворозуміння. Право і культура є взаємопов'язаними, взаємодіючими категоріями, оскільки право є елементом культури суспільства, його соціальною цінністю⁵.

Правова культура, яка органічно поєднує в собі національні і загальнолюдські цінності, є неодмінною передумовою наближення інтеграції України в європейський і світовий правовий простір. Нарешті, правова культура – це детермінанта, здатна стимулювати правовий прогрес, формувати суспільно-правове та духовне поле для реалізації правових цінностей, правового потенціалу людини⁶.

Слід зазначити, що, на жаль, в умовах, коли правова дійсність характеризується втратою цінностей, віри, інколи сенсу буття, суспільство характеризується втратою етичних начал, близьких до понять

«совість» та «обов'язок». Все це в свою чергу призводить до етичного «виснаження» совісті з усіма відповідними наслідками⁷.

При тому слід розуміти, що навіть суттєве покращення економічної ситуації в країні, не змогло б швидко привести до належного стану громадянської відповідальності, що має підґрунтям належний правовий світогляд. Вочевидь мова іде про правову проблему формування особистості, яка здатна самостійно мислити, приймати рішення, публічно виражати свою думку, усвідомлювати та приймати на себе відповідальність за наслідки своєї публічної, особливо політичної, діяльності. Отже, про належну політико-правову активність особистості, що стає можливою в умовах розвитку і забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини, з розвитком правового світогляду сучасного суспільства і сучасної особистості – можна говорити тільки у зв'язку з належним право-світосприйняттям. Що це означає? Це і є та сама «метаморфоза», про яку пишуть соціологи⁸: знання та навіть навички користування є, а інтерналізації (інтеріоризації), тобто переходу у внутрішню якість не відбувається⁹. Уявляється, право, щоб бути успішно сприйнятим, крім демонстрації своєї діяльнісної «потенційної» здатності, повинно включатися в первинну соціологізацію, як певна складова відповідного масиву, який повинен засвоюватися, починаючи з самого раннього віку, щоб потім не бути віднесеним до категорії «штучних реальностей», які не притаманні тій чи іншій особистості¹⁰. В цьому контексті слід акцентувати увагу на науково-дослідницьких роботах вітчизняних правознавців¹¹. Крім того, хотілося б обов'язково звернути увагу на те, що право здійснює свої функції не відособлено, а в єдиному комплексі й тісний взаємодії з іншими соціальними регуляторами.

Соціальні функції моралі, звичаїв, політичних норм, значною мірою ідентичні функціям права. Різниця полягає в соціальній значущості суспільних явищ, що регулюються моральними, політичними і правовими нормами. Інакше кажучи, у механізмі соціального

регулювання спостерігається своєрідний розподіл ролей між правом, політикою, мораллю, звичаями, традиціями тощо у виконанні одного і того ж завдання – впорядкування суспільних відносин.

Тому правовий світогляд пересічної людини, в певному суспільстві, не може бути відокремленим і невідокремлений від наявної «впливової дії», в першу чергу, саме права та інших соціальних регуляторів.

Крім того, слід звернути увагу на те, що проблема не в тому, що існує суттєва різниця між буденною та професійною правосвідомістю, а в тому, що являє собою правова думка звичайної людини та професіонала¹². Слід зазначити щодо традицій правової реальності, які притаманні громадянському суспільству: сьогодні, як ніколи, гостро відчуються недоліки, сформованої під впливом різних чинників, юридичної думки.

Щодо термінологічної визначеності, на наш погляд, під правовим світоглядом слід розуміти уяву про право, як феномен соціальної дійсності. Якщо інтерпретувати дане визначення щодо потреб юридичної практики, то це уявлення про розвиток соціальних систем, про життя суспільства, процеси життєдіяльності в державі і світі в контексті правових реалій. Крім того, деякі дослідники підкреслюють «праволюднну» природу правового світогляду спрямовану на задоволення життєво необхідних потреб, забезпечення рівності прав, толерантності, «правозобов'язаного» характеру правового світогляду (консенсусна реалізація можливостей кожним учасником соціуму), необхідності нормативного закріплення природних прав носіїв правового світогляду¹³.

Нині, на наш погляд, необхідне відродження поваги до права, принципу верховенства права, принципу законності, підвищення авторитету закону, що є чи найпершочерговим завданням представників вітчизняної науки, і зможе слугувати важливим завданням громадянського суспільства, розвитку сучасного правового світо-

гляду. Тому, не пропонуючи нових «рецептів миттєвого одужання суспільства», враховуючи, що це процес не одного дня, тижня або місяця, що суспільство не може «одужати» за «помахом чарівної палички», а довіра до права, закону і режиму законності не може виникнути миттєво за бажанням як представників влади, так і її опонентів, або представників соціуму, хочемо наголосити на тих невідкладних завданнях, що мають важливе значення щодо означеної проблематики.

Мова іде про несприйняття держави, багатьох її інститутів, недовіру до її реформаторських позицій та стартів, що посилює і песимістичні настрої, і світоглядні деформації в суспільстві.

Крім того, права слід дотримуватися не тільки завдяки повазі до нього, сприйняття демократичних засад права взагалі, а й завдяки нагальній потребі відродження поваги до правового порядку в суспільстві.

Не стане відкриттям той факт, що не продумані до кінця реформи, ліквідація (або непродумана реорганізація) державного механізму примусу, категорично призведуть до криміналізації суспільства, правового нігілізму, правового песимізму, соціальної деградації.

Що ж сьогодні може зробити науковий осередок для покращення ситуації в руслі відродження довіри до права?

Очевидна необхідність формування правової думки, як передумови та необхідної умови розуміння правової дійсності на усіх її рівнях та у всіх її проявах¹⁴.

Вочевидь, для того, щоб відбулося прийняття права на особистісному рівні, необхідно адекватно потребам часу і розвитку сучасної особистості, формувати соціальний, в даному випадку освітній, простір буття особистості¹⁵.

В першу чергу, мова повинна йти про правову освіту в суспільстві, яка є невід'ємною частиною загальної культури громадянина, умовою формування правосвідомості та правового світогляду.

Життя в громадянському суспільстві формує правову свідомість (позитивну чи негативну) залежно від того, як відбувається цей процес: стихійно чи цілеспрямовано в рамках правової освіти. Адже правова освіта є запорукою того, що право стає регулятором життя індивіда, а не перешкодою на шляху вирішення його особистих завдань. В сучасних умовах саме правова освіта може стати важливішим чинником розвитку особи, становлення громадського суспільства і демократичної правової держави в сучасній Україні, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій злагоді один з одним, з державою, владою, політичними партіями, громадськими рухами тощо. Отже саме правова освіта стає запорукою формування правового світогляду.

Очевидно, відчуття правової захищеності і передбачає глибинну перебудову ставлення людей до права, Конституції, закону. Не випадково відомі юристи звертаються до духовних витоків індивідуального і суспільного в правосвідомості, говорять про необхідність глибинних змін. Без істотної трансформації правосвідомості, неможливо усвідомлювати найважливіші конституційні принципи верховенства права, справедливості і рівності, на основі яких у сучасних умовах забезпечуються адекватне співвідношення свободи, закону і публічної влади, їх баланс. При цьому треба підкреслити, що правосвідомість в широкому розумінні включає в себе і правову ідеологію, і правову психологію, а також правові почуття і правовий досвід індивідів, професійної еліти і всього суспільства в цілому. Крім того, правовий світогляд і правова свідомість співвідносяться, на наш погляд, як ціле і частина або точніше процес засвоєння права та його результат. Правовий світогляд – це правовий дух народу, та ідеальна матриця, яка визначає вчинки та поведінку людей. При деструктивному правовому світогляді виникає «хвора» правосвідомість, а, отже, буде страждати правозастосовча практика і конституційна законність¹⁶. Ще раз хочемо наголосити на важливості не тільки іс-

нування певного рівня правової свідомості суспільства (що вже не одноразово констатувала юридична наука), а на важливості форм буття і розвитку правового світогляду, що сприятиме переходу уявлень про право із теоретичної площини у площину конкретних завдань та дій, спрямованих на організацію змін «на краще» у державі та громадянському суспільстві.

1. *Черткова Е. Л.* Специфика утопического сознания и проблема идеала / *Черткова Е. Л.* // Идеал, утопия и критическая рефлексия. – М., 1996. – С. 232-233. 2. *Прокофьев А. В.* Фундаментальное этическое равенство и проблемы социальной этики / *А. В. Прокофьев* // Общественные науки и современность. – 2002. – № 2. – С. 141. 3. *Сигалов К. Е.* Среда права : автореф. дис. на соискание научн. степени д-ра юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / *К. Е. Сигалов.* – М., 2010. – С. 3. 4. *Скуратівський А.* Взаємозв'язок правової культури і соціального буття в процесі суспільної трансформації / *А. Скуратівський* // Право України. – 2002. – 1. – С. 118. 5. *Шемшученко Ю. С.* Теоретичні засади взаємодії права і культури / *Шемшученко Ю. С.* // Право та культура: теорія і практика: Міжнародна науково-практична конференція. – Х. : МП «Леся», 1997. – С. 45. 6. *Скуратівський А. В.* Формування та розвиток правової культури в українському суспільстві (філософсько-правовий аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / *А. В. Скуратівський.* – К., 2004. – С. 3. 7. *Арановский К. В.* Пользуясь приглашением... / *К. В. Арановский, С. Д. Князев* // Журнал российского права. – 2007. – № 10. – С. 151-162. 8. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / *П. Бергер, Т. Лукман.* – М. : Медиум, 1996. – 323 с. 9. Там само. – С. 239. 10. Там само. – С. 240. 11. *Бачинський Т. В.* Формування основ правового світогляду та правової культури шкільної молоді

(філософсько-правовий вимір) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т. В. Бачинський. – Львів, 2013. – 20 с. **12.** *Ткаченко С. В.* Рецепция права: идеологический компонент / Ткаченко С. В. – Самара : Изд-во СамГАПС, 2006. – С. 202-203. **13.** *Бачинський Т. В.* Цит. праця. – С. 3. **14.** *Горшков М. К.* Российская социология и вызовы современного общества: вместо предисловия / М.К. Горшков // Россия реформирующаяся. Ежегодник-2010 / отв. ред. М. К. Горшков. – М. : Новый хронограф, 2010. – С. 3-17. **15.** *Ильенков Э. В.* Что же такое личность? / Ильенко Э. В. // С чего начинается личность. – М. : Политиздат, 1979. – С. 183-237. **16.** *Зорькин В. Д.* Россия и Конституция в XXI веке: взгляд с Ильинки / Зорькин В. Д. – 2-е изд., доп. – М. : Норма, 2008. – С. 343.

***Onischenko N., Makarenko L.* Legal culture as a phenomenon of civil society**

In the article the legal culture as a social phenomenon is a prerequisite dynamism of transformation processes in Ukraine in the direction of forming the legal state and civil society. The high level of legal culture can not be imposed on society and is formed only by the conscious adoption of a system of human, social and legal values. These are the values that now form the basis of modern thinking. That is why the question of legal thinking affects how each individual understands right and displays it in public life, which is the dominant value system of justice rights. However, in order to a reception right on a personal level, you need adequate time and needs of the modern individual, social form, in this case educational space being individual.

Legal worldview the average person in a society can not be separated and inseparable from the current «influential action» in the first place, that the rights and other social regulators. To point out that the problem is not that there is a significant difference between the everyday and professional sense of justice, and that's the legal opinion of the average per-

son and professional. Indicated on the legal traditions of reality inherent in civil society – today more than ever perceived shortcomings formed under the influence of various factors, legal opinions.

Emphasized the fact that it is legal education in society is an integral part of the general culture of the citizen, by the formation of legal awareness and legal philosophy. Life in the civil society creates legal consciousness (positive or negative), depending on how this process occurs, spontaneously or purposefully under legal education. After all, education is a legal guarantee that the right to life of the individual is the regulator, not the obstacle to solving his personal problems. Today it legal education can become more important personal development, formation of civil society and democratic state in modern Ukraine where citizens can live in a socio-legal harmony with one another, with the state authorities, political parties, social movements and so on.

Key words: culture, law, legal culture, legal consciousness, legal outlook, civil society.